

Jonatan Vinkler

KOMENSKÝ IN »ČAS SKRAJNOSTI« PRI SLOVENCIH 1; VELIKA DIDAKTIKA IN KOMENSKÝ V ZADNJI IZDAJI

S praško pomladjo 1989. se je iz češke politične in družbene stvarnosti dokončno poslovila nenavadna epoha. Znameniti češki barokist, literarni zgodovinar Václav Černý jo je poimenoval s sintagmo »zoženi prostor«. Frontman češke subkulture osemdesetih let dvajstega stoletja Petr Placák pa jo je v svojem dokumentarnem knjižnem eseju *Špicelj* skozi postavo udbovca upodobil z enako neprizanesljivo (avto)ironijo in ciničnim realizmom, kot je to dobrih osemdeset let pred njim za pokojno Habsburško monarhijo ob koncu dolgega »stoletja meščanov in revolucij« storil Jaroslav Hašek. Slednji je skozi povsem neobičajno navadno literarno osebnico dobrega vojaka Švejka in njegove bizarne prigode v miru in vojni podobno kot Placák s »špiclji« z vsakim stavkom svoje strukture prikliceval v zavest podobe nesvobode, vsesplošnega strahu pred totaliteto oblasti, pred odkritosrčnim in neženiranim govorjenjem lastne misli v javnosti, pred izsiljevanjem ... Predvsem pa pred prisluskovanjem in ovaduštvom.

Po 1989 so se tudi na Karlovo univerzo v Pragi vrnili učenjaki, ki so bili tam v času komunističnega totalitarizma »proskribirani« in so smeli npr. le v čitalnico Filozofske fakultete ali katere drugih knjižnic, pa še to le pod budnim očesom vseprisotne oblasti, tisti, ki so svoje monografije pisali »za predal«, po praški pomladi pa so v predavalnicah znova lahko govorili tako, kot časti ugledne univerze, najstarejše za Alpami v nekdanjem Svetem rimskem cesarstvu (1348), pritiče – brez zadržkov in tisto, za kar so bili prepričani, da sodi k akademskemu delu in življenju.

Eden teh je bil tudi bohemist prof. dr. Aleksandr Stich, ki se je na Filozofsko fakulteto vrnil leta 1990 in bil nato s svojimi asistenti, doktorskimi študenti (V. Petrbock, R. Lunga, J. Linda, J. Linka, M. Valašek idr.) in sodelavci sozaslužen za bogat razcvet češke barokistike zadnjih desetletij. Eden od vrhuncev tega razvoja je bila zagotovo razstava *Sláva barokní Čechie* s kuratorjem Vítom Vlnasom (2001), ki je imela namen resno zatresti interpretacijski ključ »dolgega trajanja« v češki kulturi. Ta je obdobje baroka bolj ali manj enoznačno od srede 19. stoletja razumeval, poimenoval in pojasnjeval s sintagmo iz naslova znamenitega Jiráskovega zgodovinskega romana – »temina«. Toda še pred tem se je zgodil, za pogled od zunaj morda še dosti pomembnejši, milnik: 1996. je izšla monografija *Až do předsině nebes* Václava Černega, v katerem je ob množici novih spregledov in branj starih besedil zlasti pomenljiva konstatacija Černega, da (je) vsaka epoha, pa tako tudi barok, s svojim novim branjem literarnega kanona predstavlja(la) prej tisto, kar je želela postati, kot tisto, kar je zares bila. To je veljalo po mišljenju Černega za baročno katoliško branje predbaročnih avtorjev, tudi nekatoliških, pa velja tudi za branje temeljnih besedil svetovnega kanona nekatoliške nabožne književnosti v obdobju med 1945 in 1991 v slovenskem prostoru, z odmevi pa tu in tam še celo do konca 20. stoletja.

Podobno, kot je znanost v zadnjih dveh desetletjih opravila resno refleksijo svojega vedenja in pogledov na dobo baroka v primarnem »dogajalnem« prostoru Jana Amosa Komenskega, na Češkem, je smiselno nekaj podobnega, seveda v omejenem obsegu, opraviti tudi za trenutno stanje izdajanja Jana Amosa Komenskega pri Slovencih.

Velika didaktika (1995) v slovenskem jeziku

Zato prihaja v razvid izdaja Jan Amos Komenský, *Velika didaktika* (Novo mesto, 1995; nadalje JAK VD). Slednja je zadnje delo Komenskega, ki je tekstno integralno izdano v sodobnem slovenskem jeziku, in je tudi edina knjiga znamenitega Čeha, ki ima v slovenskem intelektualnem prostoru najširšo recepcijsko zmožnost. To pomeni, da je izdana v

sodobnem slovenskem knjižnem jeziku, ki tako splošnemu bralcu kot bralcu-poznavalcu ne predstavlja težav pri dekodiranju prevodnega besedila, in je recepcijsko dostopna vsaj v splošnih in univerzitetnih knjižnicah (delo je po podatkih sistema COBISS na voljo v 116-ih slovenskih knjižnicah za različne tipe bralcev), empirična preverba avtorja pričujoče razprave pa kaže, da je glavni recipient študent (izvodi, ki sem si jih izposodil in pregledal, kažejo topogledno rabo: knjige so namreč podčrtne z različnimi barvami, kar je imeti za posledico študentskega študijskega branja, toda pretežno le uvoda, ne pa tudi prevoda izvirnika)

Presoja izdaje JAK VD je pomembna, ker utegne postreči s točko nič, kje v procesu sodobne recepcije Komenskega se nahaja generalizirani slovenski bralec-poznavalec, ki topogledna dela bere kot primarne vire in nato na njih gradi reflektivno recepcijo (znanstveno pisanje, ki verjetno tudi v pedagogiki me more povsem mimo primarnih virov).

Zrenje in presajo JAK VD, toda tudi drugih podobnih izdaj, morejo definirati naslednje določnice:

- 1) mesto izvirnega besedila, v tem primeru Jana Amosa Komenskega, v kanonu temeljnih virov na področju religijske in kulturne zgodovine ter didaktike in pedagogike;
- 2) predpostavljeni bralec tovrstnega besedila v slovenskem prevodu in njegov horizont pričakovanja ob tovrstnih izdajah, kot se zdi, da je JAK VD;
- 3) formalne določnice, ki jih mora tipološko analogna izdaja standardno izpolnjevati glede na stanje razvoja ekdotike na zadevnem področju v trenutku lastnega nastanka;
- 4) vsebinska kvaliteta in kvantiteta znanstvene obravnave, ki mora upoštevati načela znanstvene poštenosti, relevantnosti, (kolikor je mogoče) celovitosti obravnave (vsaj posameznega problema) in skladnosti z objavljenimi, toda verificiranimi dognanji lastne stroke pišočega raziskovalca, v primeru JAK VD pa tudi različnih vej zgodovinopisja.

Točka 1 za JAK VD pomeni, da je treba upoštevati središčnost *Velike didaktike* Jana Amosa Komenskega v njegovem didaktično-pedagoškem spisju in v recepciji, tudi slovenski, skozi zgodovino. Zato je pričakova-

ti, da bo branje tega besedila, ki je po nastanku primarno tujejezično in ni literarno delo v ožjem pomenu besede (tj. tekst, kjer bi bila v ospredju estetska funkcija besedila), študijsko. To pomeni, da je prva izbira za formalno obliko izida takega dela (*znanstveno*)kritična izdaja prevoda. Slednje nujno vzročno-posledično določa tekstno podobo izdaje, in torej na njeno besedilno strukturo, posamezne obvezne dele (število, zaporedje, obseg, globina obravnave) le-te in besedilna sredstva.

Premislek o primarnem recipientu (točka 2 zgoraj) mora glede na uveljavljeno literarnovedno metodologijo (Jaus 1998, 395–452) upoštevati horizont pričakovanja predpostavljenega bralca. V zvezi z JAK VD to pomeni, da si je treba zastaviti vsaj dvoje vprašanj: a) Kaj predpostavljeni bralec-poznavalec ve o sami snovi dela, tj. o Veliki didaktiki in Janu Amosu Komenskem, njegovem času, prostoru in izventekstnih kontekstih nastanka Velike didaktike ipd., in b) kaj predpostavljeni bralec ve oz. kakšne tekstne izkušnje, in torej pričakovanje, ima o besedilni podobi, v kateri je morda že recipiral podobne besedila, tj. primarne vire, pred branjem JAK VD.

Ne dovolj celovit ali sploh neopravljen premislek o horizontu pričakovanja – slednji bi moral rezultirati v obliki izdaje, ki bi s predpostavljenim bralcem vzpostavila skupni mentalni tekstni prostor oz. točko nič, s katere se more začeti pri bralcu sprejemanje novine v besedilu – more privedi do delne ali popolne redukcije recepcije, včasih, ob posebej večpomensko bogatih besedilih, pa do tako silovitih komunikacijskih »kratkih stikov« med besedilom in recipientom, da literarna komunikacija stopi povsem v ozadje družbenih vsebin, ki jih je priklicala.

Kot posebej indikativen primer, da lahko neupoštevani horizont pričakovanja in, posledično, mimobežna literarna komunikacija med avtorjem in urednikom na eni ter bralcem na drugi povzročita celo »literarno vojno«, si velja priklicati iz spomina zgodnjo recepcijo pesništva Franceta Prešerna, in sicer literarnih vrst, ki jih je pesnik dal v obtok in branje bidermajerskemu bralcu z začetka tridesetih let v *Kranjski čbelici*.

*Zagate s horizontom pričakovanja:
digresija k Prešernu in Kranjski čbelici*

Na pojav Prešernovega polnokrvnega literarnega romantizma so postali na začetku tridesetih let 19. stoletja (o)pozor(je)ni tudi kompetentni bralci izven Prešernove domače Kranjske, zlasti češki preporoditelji, ki jih je z novostmi v slovenski literaturi med svojim bivanjem 1831. v Pragi seznanil nihče drug kot Jernej Kopitar. Med svežimi izdajami na slovenskem knjižnem trgu je bila tudi *Krajnska čbelica*, na katero je Kopitar zelo verjetno opozoril Františka Palackega, izpričano pa Františka Ladislava Čelakovskega (Bílý 1907, 286). Palacký je bil Prešernu naklonjen: Čelakovskega je spodbudil k pisanju knjižne ocene *Kranjske čbelice*, bil pa je tudi med češkimi prejemniki Prešernovih *Poezij* (1848) (Kocjan 2001). Čelakovský je vzel (s)po(d)budo Palackega resno in je napisal obširno recenzijo prvih treh zvezkov *Krajnske čbelice* (1830–1832), le-ta pa je imela, prevedena v nemščino in recipirana pri slovenskem bralcu, daljnosežne posledice za razvoj slovenske literature. Recenzija je bila naslovljena s *Krajnská literatura* in je izšla na straneh 443–454 v četrtem snopiču šestega letnika *Časopisu českého Museum* za leto 1832. *Muzejník* pa je bil takrat najpomembnejši časopisni organ češkega preporoda predmarčne dobe in pod dinamično ter spretno uredniško taktirko Františka Palackega, z recenzijo pa je postal Prešeren znan tudi češkemu bralcu, vsaj estetsko vzgojenemu recepcijskemu krogu, ki je sprejemal *Časopis českého Museum*.

Krajnská literatura je snovno razdeljena na dva dela. Prvi del tvori estetska ocena *Krajnske čbelice* kot celotnega podjetja ter posameznih besedil. Čelakovský je *Krajnsko čbelico* po estetski plati včlenil v razvojno linijo slovenske literature, ki je po njegovem pot od utilitarnosti k literarnosti. Izjemni pomen *Čbelice* v razvoju slovenske literature je izpeljeval iz trditve, da slednja menda nima predhodnikov in vzorov, na katere bi se naslanjala in jih nadaljevala. Iz te njegove sodbe so bili izvzeti samo Valentin Vodnik, Peter Dajnko in Urban Jarnik, ki so v *Krajnski literaturi* posebej omenjeni in ocenjeni.

Čelakovský je o estetskem pomenu *Krajnske čbelice* napisal:

Za toliko bolj ugoden, kolikor manj je pričakovan, pojav v slovenski literaturi štejemo tri doslej izdane dele Krajske čbelice. Vsebujejo zgolj pesniške sadove različnih vrst, povečini izvorna dela, ki so tako po vsebini kot po jeziku še kar posrečeni izdelki. (Čelakovský 1832, 444.)

Povzetek prvega dela recenzije je hvalnica Prešernu, njegovim pesniškim darovom, preko njega pa glede na Prešernovo pesniško usmeritev tudi novi estetski smeri. Kar pa je v isti sapi tudi že polemika z nasprotno estetsko smerjo:

In zdaj o g. Prešernu, čigar imenitna dela dajejo Krajski čbelci posebno vrednost in lepoto. Ta mladi pesnik [...], ki ga je narava oskrbela z bogatimi darovi, je resnično vreden častne dobrodošlice v vrstah slovanskih pesnikov ... Svojo moč je preizkusil v pesmih raznih vrst, v lirskih, elegičnih, satiričnih, v romancah, epigramih in sonetih; v vseh vrstah izpričuje enako spretnost, enako živahnost in ubranost misli. Sicer pa je – kolikor nam je moč soditi o tej reči – njegova dikcija čista, jedrnata in pristno slovenska, verz pa tekoč in zvoneč. (Čelakovský 1832, 445, 446.)

Drugi del recenzije je odločna polemika z v prvi polovici 19. stoletja še vedno izrazitim razumevanjem literature kot služabnico pouka. Pri tem Čelakovský ni vzel v mlin samo danjčice, metelčice in njunih iznajditeljev, temveč je lokalne slovenske črkarske marnje spretno naobrnil kot kritično bodico proti domačim slovničarskim pismoukom, ki so se tudi na češki jezikovni fronti bodli okoli pravopisnega vprašanja – kaj početi z *i* in *y* v stari češkobraski ortografiji. Polemičnost se je kazala skozi Čelakovskega obsodbo slovenskega slovničarskega, v njegovem času predvsem v abecednem novatorstvu kažočega se mesianizma.

Upoštevati kaže namreč dejstvo, da pri Čehih v prvih desetletjih stoletja meščanov, pri Slovencih pa še globoko v 20. stoletje jezik naroda ni bil razumljen le kot prefinjeno strukturiran znakovni sestav za komunikacijo, temveč predvsem kot znak bolj ali manj množične identifikacije. Zato je imela tudi javna polemika o dozdevno izključno jezikoslovnih vprašanjih, torej polemika, ki bi imela za svojo referenco zgolj jezik kot sredstvo komunikacije (ne pa tudi identifikacije!), le izjemoma strokovni značaj (Macura 1995, 42–60). Narodni preporod je bil namreč doba,

ko se skozi nacionalno identifikacijo rojevajo novi narodi, ki so pretežno določeni s kulturnim modelom, kateri temelji največkrat na jeziku in literaturi; so zamišljene entitete – narod (in njegov možni, ne pa tudi nujni atribut – država) se najprej konstituira skozi jezik narodove literature. Jezik in literatura sta bila znaka, ki naj bi določen narod narejala za samobitno entiteto. Ker v dobi narodnega preporoda jezik ni bil le znakovni sistem za komunikacijo, temveč tudi, če ne predvsem znak (bolj ali manj množične) družbene identifikacije – torej ne samo sporazumevanja, temveč predvsem (ne)sporazumljenja –, se v preporodnih polemikah okoli jezika kaže predvsem to, kako si njihovi udeleženci glede na lastno politično, versko, estetsko in drugačno usmeritev predstavljajo, da naj jezik reprezentira narod in njegovo podstat. Premišljati o narodnem jeziku pomeni zanje premišljati o esenci narodne nravi, zato je v preporodnih polemikah o jeziku in/ali literaturi eno temeljnih vprašanj naslednje: Kaj glede na določeno z ideologijo, filozofijo, estetiko ... zamejeno pojmovanje narodove podstati sodi v jezik in literaturo oziroma s katerimi znaki naj bo v jeziku in literaturi predstavljeno tisto, kar določen narod razločuje od vseh drugih narodnih entitet in ga tako nareja za nekaj posebnega ter iz sebe se ustanavljajočega.

Vprašanje, ali Prešernove pesmi sodijo v narodno literaturo ali ne, je bilo vprašanje, ali lahko nek pesnik z izrazom svojih snovi in idej predstavlja narodovo podstat. Če ne, kdo naj jo reprezentira in kakšna naj bo narodova identiteta in identifikacija. O slednjem se je, kakor izhaja iz virov, rigorističnim duhovnikom še kako zdelo vredno prepirati; narodne podstati »pobožnih« Slovencev kajpak ne more predstavljati nekdo, ki more ne le jezik, temveč celo abecedo oskruniti s »pohujšljivo«, rigoristični interpretaciji narodnega kajpak čisto nič ustrezno poezijo. Črkopis kot formalni prenosnik sporočila najbrž ne more biti »oskrunjen« s samim sporočilom, toda zdi se, da v Prešernovem času vsi niso delili tega mnenja – vsaj njegovi idejni nasprotniki ne. Jožef Burgar je npr. v deseti številki *Illirisches Blatt*, kjer so Metelko in njegovi objavili odgovor na prevod in Čopove opombe h *Krajinski literaturi*, zapisal, da »naj bi se nova abeceda [metelčica] ne oskrunila z nobeno npravstveno spotakljivo pesmijo« (Slodnjak 1960, 322).

Najprej je v *Illirisches Blatt* s Čopovim obsežnim, toda slovenskemu bralskemu občestvu še kako primernim dostavkom pospremljen izšel nemški prevod Čelakovskega recenzije iz Časopisu českého Museum. Prevod ni bil Čopovo delo, kot se občasno še vedno bere, temveč izdelek v Ljubljani živečega Čeha. Čopova objava recenzije, ki je prišla izpod peresa uglednega pesnika in humanista iz dežel svetováclavske krone, je bila povsem času primerna afirmativna obramba *Krajnske čbelice* in s tem nove estetske smeri. Ta nova smer je zagovarjala načelo, da je literatura zavezana zgolj estetskim kriterijem, ne pa služenju šolski tabli ali križu, če naj se imenuje in je tudi sprejemana kot literatura in ne kot škandalozno »svinjepisje«. Da je bila takšna apologija še kako potrebna, se razkriva skozi naslednje Prešernovo pismo Čelakovskemu (Ljubljana, 29. april 1833), kjer Prešeren omenja, da je »omejenost [...] janzenistov našla v /Krajnski čbelici/ 'nrvstveno spotakljive pesmi'« (Prešeren 1960, 202). Svojemu korespondentu tudi napiše, s kakšnimi sredstvi se je rigoristični cenzor Jurij Paušek spravil nad *Čbelico* in poskušal preprečiti izdajo njenega četrtega zvezka. Tako je iz estetskega in idejnega boja nastal tudi cenzurni (Paternu 1976, 234–235), in to predvsem zato, ker da je

v pesmih dr. Prešerna še veliko nrvstveno spotakljivih mest, ki so cenzorju Čopu menda ušla, in ker je sploh fantazija tega pesnika [Ali zaradi odmevne in ugledne tuje recenzije Čelakovskega?] dobila obžalovanja vreden moraličen sunek, ko kljub dobro mišljenemu svarilu dunajskega cenzorja [Kopitarja] ne odneha od svoje najljubše snovi, [...] od svinjanja (Prešeren 1960, 203).

Zgornje Pavškovo »svinjanje« je zadevalo Prešernovo izbiro ljubezenske (erotične) tematike, konkretno pa verze iz *Nove pisarije*, ki jih je Prešeren za rokopis drugega zvezka *Krajnske čbelice* stiliziral takole:

Zares bi škoda blo! Zdaj od nedelje
Do druge šestkrat se srce jim vname,
In šega je, kdor pride pred, pred melje.

Zastavljata se torej vprašanji: zakaj so Prešernove pesmi pri sočasnem slovenskem bralcu naletele na tolikšno nerazumevanje in zato tudi od-

por ter kako je bila glede na primarni horizont pričakovanja slovenskega bralskega občestva (glede Prešernovih pesmi) recipirana Čelakovskega kritika. Zdi se, da je mogoče ti vprašanji tvorno razreševati z rekonstrukcijo primarnega horizonta pričakovanja slovenskega bralca v času Prešerna ali tik pred njim. K slednji je mogoče pristopiti z razgledom po slovenskem ideariju in imaginariju s konca 18. in z začetka 19. stoletja ter z določitvijo ciljne publike *Krajnske čbelice*. Taka perspektiva je nujna predvsem zaradi tega, ker je imela slovenska književnost do nastanka literature v ožjem pomenu besede predvsem verskovzgojni in/ali didaktični značaj. Tako je bila predvsem odvod idearija predmarčne dobe (Vinkler 2006, 69–110). Vendar kaže imeti pred očmi tudi krepak vpliv rigorizma, ki je bil pietističen, neposveten in je zato že zaradi svoje narave začel v drugi polovici predmarčne dobe, ko se je tudi na Slovenskem pričela intenzivneje razvijati posvetna literatura, le-to ovirati. Onemogočati pa jo je skušal še zlasti zaradi zavrtega in ozkosrčnega obskurantstva njenih nosilcev, ki so bili trdi rigoristični duhovniki in so menili, da potrebuje slovenski kmet samo molitvenikov (s pomočjo katerih naj se njegova duhovnost ponotranji) ali še kakšno učeno knjigo, »kak prideluje se krompir najbolj / kakó odpravljajo se ovcam garje, / preganjajo ušivim glavam gnide«, kot se je temu posmehnil Prešeren, se pravi utilitarno didaktično literaturo. Ivan Prijatelj je rigoriste označil takole:

Tedanji naš kranjski janzenist je bil prejšnjega francoskega janzenista epigon, ki si je bil ohranil iz visokih duševnih darov svojega prednika edinole kulturno najnesimpatičnejšo svojo lastnost, moralno tesnosrčnost, izpremenivši jo v mrki zelotizem. (Prijatelj 1952, 214.)¹

Prešernove pesmi, kar jih je bilo moč brati v *Krajnski čbelici*, so bile gotovo vse kaj drugega, kot pa je stalo v rigorističnih molitvenikih! In tu, se zdi, leži srž problema. Četudi pretežni del bralstva ni ravno delil mnenja rigoristov o Prešernovih »*npravstveno spotakljivih pesmih*« in »*svinja-nju*«, je bil vsaj vplivan od te vrednostne sodbe in zato Prešernovih pe-

1 Glej tudi Prijatelj 1952, 136–138, 142–143, 214–215.

smi ali sploh ni bral ali pa jih je bral z določenim pričakovanjem. Tako tovrstni bralec gotovo ni bil oni, ki sta z njim računala Prešeren, še zlasti pa Čop, *spiritus movens Čbelice* kot estetskega projekta.

Vprašanje je bilo, kdo naj bi bil bralec in kakšen je bil njegov primarni horizont pričakovanja. Slednji se vedno izoblikuje ob izidu določene dela, in sicer na podlagi bralčevega predrazumevanja besedilnih (literarnih) zvrsti, forme in snovi že poznanih del ter na podlagi razmerja med poetičnim in praktičnim jezikom. Pričakovanje namreč usmerja opomenjanje znakov ali bolj ali manj zapletenih znakovnih sistemov (kar pesmi prav gotovo so), tedaj interpretacijo, v slednji pa korenini vrednostna sodba o recipiranem.

Vrednostne sodbe, da so Prešernove pesmi »*npravstveno spotakljive*«, morejo pomeniti samo eno: del izobraženega bralstva, ki bi mogel imeti ustrezno estetsko vzgojo in ki bi svoje pričakovanje lahko izvedel iz poznavanja sočasne estetike (pri Prešernu v pretežnem romantične) in iz predrazumevanja literarnih zvrsti, forme in snovi, tedaj bralec duhovnik, je zaradi svojega rigorističnega idearija najbrž pričakoval elegične kantilene na marijansko ali vsaj svetniško temo, dobil pa je polnokrvno ekspresijo erotičnih občutij, duha in izraz, ki je bil povsem primerljiv z razvitimi evropskimi literaturami (z nemško, italijansko, francosko, toda tudi poljsko in rusko ...). Po drugi strani pa je estetsko ne dovolj vzgojen, toda z rigorizmom neobremenjen bralec pričakoval preprostih vodnikovskih poskočnic, Prešeren pa mu je v *Krajnski čbelici* ponudil sonet, tercino in oktavo.

Čop je zato meritorno presodil, da potrebuje bralec za ugodno recepcijo Prešernovih pesmi, ki so bile najbolj razviden reprezentant nove estetske paradigme, poleg neobremenjenosti z rigorističnim idearijem tudi določeno predznanje o zvrsteh, formah in tematiki, kar se kaže skozi njegovo naslednjo konstatacijo:

Videti je torej, da sta tovrstno grajo Prešernovih pesmi večinoma povzročila velika navajenost na verzne oblike, katerim se je Prešeren ognil in mu Čelakovský to šteje v zaslugi, in nepoznanje italijanskih ter španskih oblik, ki jih uporablja in ki bi smele biti izobraženim bralcem še to-

liko manj neznane, ker jih tako pogosto uporabljajo tudi nemški pesniki, zlasti še novejši. (Čop 1983, 118.)

***

Presojevalno stališče 3 zgoraj (formalne določnice izdaje) predpostavlja tehtanje: a) ali ima izdaja vse nujne tekstne dele, b) ali so le-ti izvirnemu viru, njegovi funkciji v prevodu in recipientu ustrezni, tj. dovolj obsežni in temeljiti, da omogočajo recepcijo, c) ali se v izdaji nahajajo na ustreznem mestu in v pravilnem zaporedju ter d) ali je njihova kvaliteta na ravni »zlatega standarda«, kot je običajna za sočasno ekdotiko v času objave izdaje.

Stališče 4 (kvaliteta in kvantiteta znanstvene obravnave) ima opraviti v prvi vrsti z odgovorom na vprašanje: a) Ali so spremna besedila (uredniško/izdajateljsko poročilo, študija/študije in komentarji) k izvirnemu viru napisana brez formalnih in vsebinskih napak, zlasti takšnih, ki bi pomembno vplivale na interpretacijo primarnega vira; b) Ali spremna besedila upoštevajo relevantna dognanja znanosti na vednostnem področju, ki ga ubesedujejo. To pomeni, da je treba tehtati, ali avtor spremnih besedil k primarnemu viru: 1) pozna temeljne izdaje in vire, ki pritičejo pisanju komentarjev in spremne študije k primarnemu viru, 2) ali upošteva spoznanja znanosti v njih, ki veljajo za sprejeta »standardna mesta«, in 3) ali pozna zadnje stanje raziskav na področju ter 4) svoj diskurz afirmativno in/ali polemično artikulira v dialogu z obema tipoma vedenja – tradicionalno veljavnim oz. sprejetim in najnovejšim.

Editološka problematika

Prevodni vir in uredniško/prevajalsko poročilo

Izdaja JAK VD prinaša temeljno pedagoško in didaktično delo najpomembnejšega češkega poznorenesančnega oz. zgodnjebaročnega avtorja nekatoliške provenience – *Veliko didaktiko* Jana Amosa Komenskega. Avtor je že več kot 150 let del literarnega kánona češke književnosti in tudi kánona na področju temeljnih del pedagogike ter didaktike. V češkem prostoru obstajajo različni tipi izdaj, od prigodniško-popularnih,

ki imajo namen besedilo le popularizirati in ob tekstu Komenskega ne vsebujejo dodanega tekstološkega aparata, preko izdaj v (i)zbranih delih Jana Amosa Komenskega² do aktualne in še nezaključene knjižne zbirke *Dílo Jana Amose Komenského/Johannis Amos Comenii Opera omnia (DJAK)*, ki jo je od 1969. izdajala Československá akademie věd, od leta 1992 pa je njena izdajateljica Akademie věd České republiky s svojo založbo Academia. Zbirka DJAK si prizadeva snovno, žanrsko in jezikovno (češčina, latinščina, nemščina) zelo raznorodni opus Komenskega izdati v tekstno avtentični podobi *kritične izdaje*,³ ki danes ob upoštevanju načela »najboljše znanosti ta hip« sluzi kot *edini* relevantni vir za produkcijo prevodov Komenskega v tuje jezike, predvsem pa znanstvenih metabesedil, tj. za znanstveno razpravljanje o idejah in konceptih Komenskega znotraj posameznih disciplin in strok, torej tudi za pisane predgovore h Komenskemu in razprav o njem v slovenskem jeziku.⁴

Sodobna tekstologija *kritično izdajo* definira kot

- 2 Sodobno izdajanje del Komenskega ima na Češkem sorazmerno dolgo tradicijo. Spisi češkega učenjaka so izhajali v naslednjih knjižnih zbirkah: *Sebrané spisy vychovatelské* (4 knjige, nepopolna zbirka, Praga: F. Bayer, 1886–1891); *Sebraná díla kazatelská* (2 knjigi, Praga: Spolek Komenského, 1893); *Spisy J. A. Komenského* (6 knjig, Praga: Česká akademie pro vědy, slovesnost a umění, 1897–1902), *Sebrané spisy J. A. Komenského* (od druge knjige naprej *Vybrané spisy*; 3 knjige, Praga: Dědictví Komenského, 1905–1926, Knihovna pedagogických klasiků), *Vybrané spisy J. A. Komenského* (8 knjig, Praga, 1958–1978). V znatni meri je šlo za prevode, toda omenjene izdaje niso bile zamišljene in tudi ne realizirane kot znanstvenokritične edicije.
- 3 Editologija edicije standardno deli na znanstvene ali kritične, popularne in šolske, pri izdajanju latinskih del pa le na znanstvene in šolske, kajti popularne edicije latinskega teksta ne more biti, ker ne obstaja bralska publika za ta tip edicije (Svatoš 1999, 227)
- 4 Morda bo kdo ugovarjal, da gre pri tem za izdajo, ki je tujejezična, v češčini, latinščini in/ali nemščini, pa še redko dostopna. Tak ugovor ob upoštevanju tekstne funkcije kritičnega prevoda kot vira ni relevanten: kdo želi objavljati relevantno znanstveno spisje o določenem problemu, tudi kritične prevode temeljnih del, mora biti zmožen brati vire, ki se na snov nanašajo, in sicer tudi tiste vire, ki niso v njegovi materinščini. Posamezni zvezki izdaje DJAK so sicer dostopni tudi v Sloveniji, npr. v Slovanski knjižnici v Ljubljani, sicer pa v povezani EU tuji knjižni trgi že davno ne bi smeli biti več *terra incognita*.

takšen način javne objave [dela], pri katerem je bila s strani tekstologa (urednika) opravljena znanstvena kritika teksta. Pod slednjo se razumeta rekonstrukcija in dokumentiranje tekstnega procesa, tj. vseh faz, ki so se zgodile v povezavi z nastajanjem teksta dela v okviru zgodovinskih okoliščin, v katerih so besedilo [izdajanega] dela in njegovi viri nastali in vzjemno korespondirali (Vašák et al. 1993, 115).

Za pripravo komentiranega kritičnega prevoda v slovenskem jeziku bi bilo treba torej kot vir rabiti izdajo *Dílo Jana Amose Komenského/Johannis Amos Comenii Opera omnia* 15/1 (Praga: Academia, 1986), 568 str., ki prinaša naslednja kritično izdana dela Jana Amosa Komenskega: *Didactica magna, Schola infantiae, Scholae vernaculae delineatio, Janua lingvarum, Januae lingvarum vestibulum* in *De astruendo Januae templo*. Uredniki te knjige so bili: Vojtěch Balík, Jiří Beneš, Jarmila Borská, Dagmar Čapková, Stanislav Králík, Ivana Kultová, Marie Kyrálová, Jiří Kyrášek, Dana Martinková, Jana Matlová, Julie Nováková, Věra Petráčková, Josef Polišínský, Stanislav Sousedík, Martin Steiner in Robert Steiner.

Tekstološki proces pri kritični izdaji določajo naslednje komponentne: 1) pristop k zgodovinskemu besedilu, 2) konstituiranje kritičnega teksta in izdelava kritičnega aparata, 3) transkripcija teksta, 4) razlagalne opombe (stvarni komentar) in 5) uredniške opombe oz. poročilo oz. uredniški predgovor (Svatoš 1999, 226–227).

Pri pripravi DJAK 15/1, ki bi morala biti obligatna predloga JAK VK, so bile vse zadevne tekstološke stopnje pri pripravi izdaje realizirane, tekstne kritike Komenskega v kritičnem prevodu ne bi bilo treba opravljati na novo, kajti na razpolago so rezultati tekstološkega raziskovanja, kot so objavljeni v opombah k izdaji DJAK 15/1, bi pa bilo treba te izsledke upoštevati in v slovenskem prevodu tudi objaviti.

Pregled izdaje JAK VD v kolofonu razkriva, da naj bi zadnja izdaja *Velike didaktike* za slovenskega bralca temeljila na izdaji *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského svazek 4* (ur. Jan Václav Novák, Brno: Nákladem Ústředního Spolku Jednot Učitelských na Moravě, 1913). Zadevna edicija vsebuje naslednje spise Komenskega: *Didaktika česká, Didactica magna, Informatorium školy mateřské, Schola infantiae in*

Informatorium der Mutterschul, navedba v slovenskem kolofonu pa ne prinaša niti popolnih bibliografskih podatkov, kot so navedeni zgoraj, ne navedbe urednika in ne navedbe strani v izdaji, ki naj bi bila vir za slovenski prevod.⁵ Slovenska izdaja ne prinaša nikakršne tekstne informacije, ki bi jo lahko poimenovali uredniško oz. prevajalsko poročilo in je obvezni del kritičnih prevodov primarnih virov, ki/če želijo biti recipirani kot znanstvena izdaja vira. Ker izdaja JAK VD ne temelji na edinem relevantnem viru (DJAK 15/1), ker izbor starejše izdaje ni znanstveno utemeljen in ni editološko nikjer posebej niti obrazložen in ker JAK VD manjka nujno uredniško/prevajalsko poročilo (le-to bi moralo biti izpisano in navajati vsaj celovit bibliografski opis izdaje Komenskega, na kateri temelji prevod, pa tudi argumentacijo, zakaj je v izdaji JAK VD kot prevodna predloga uporabljen prav navedeni vir in ne sodobna znanstvenokritična izdaja DJAK 15/1), je glede na mednarodno uveljavljene standarde izdajanja, kot so veljali sredi devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je JAK VD izšla, ni mogoče imeti izdajo, ki bi bila na ravni običajne izdajateljske prakse na področju kritičnih znanstvenih prevodov in bi bila torej kot vir znanstveno relevantna.

Tekstološki aparat

Obvezna in nespregledljiva značilnost kritične izdaje vira, tudi kritičnega prevoda, je tekstološki aparat in njegov nenadomestljivi del – komentarji, ki po pravilu temeljijo na temeljnem znanstvenoraziskovalnem delu tekstologa (urednika/editorja) posamezne izdaje. So dvojega tipa – razlagalne opombe (stvarni komentarji) in uredniški komentarji – in glede na naravo izvirnega besedila ter predvidenega bralca načrtovane izdaje obsegajo vsaj:

- 1) izdajateljsko-filološko vsebino, kjer mora tudi znanstveni komentirani prevod beležiti jezikovne dvojnice in avtorske spremembe med »rokami«, kot jih izkazuje izvirno tekstološko obdelano besedilo;
- 5) Zaradi omejitev COVID-19 ni bilo mogoče opraviti dovolj temeljite tekstne primerjave JAK VD s prevodom Frana Bradača v: Komenský, Jan Amos. 1958. *Velika didaktika*, prevedel Fran Bradač. Ljubljana: Zveza pedagoških društev.

- 2) določitve in pojasnila v izvirniku rabljenih citatov (komentar intertekstualnosti izvirnika prinaša beleženje citatov, ki jih je avtor izvirnika vzel iz obstoječih virov, npr. Komenský iz Svetega pisma, patri- stike, humanističnih in drugih avtorjev ipd.; tovrstni komentarji so ključnega pomena pri nastajanju relevantnega znanstvenega meta- besedila na podlagi komentiranega vira, kajti določitev citatov v iz- virniku slednjega prikaže v odnosu novo avtorsko besedilo – pred njim obstoječa intelektualna produkcija, kaže, kaj je avtor ob pisanju vedel in katere avtorje ter dela bral in preferiral, navsezadnje pa pis- cu znanstvene razprave o zadevnem delu kreira vednostno razložljivi tekstni prostor, v katerem se je šele mogoče spraševati, kaj je bilo pri določenem piscu kreativna avtorska inovacija, in tako ne tvegati preveč drznih sklepov o tem, kaj da avtor prinaša novega v tekstno zgodovino na nekem področju);
- 3) prevode morebitnih sekundarnih jezikov v izvirniku (npr. latinskih besedil, ki so citati v nelatinskem izvirniku),
- 4) komentarje starega in/ali zastarelega besedišča, ki danes ni več v rabi ali pa je sodobni pomen drugačen od slovarskega in/ali sobesedilne- ga pomena v komentiranem delu,
- 5) komentarje realij, ki jih danes ni več, pa so pomembno motivsko gra- divo izvirnika.

Izdaja JAK VD nima nikakršnega aparata, ki bi jo konstituiral za kritično izdajo vira, primerno za znanstveno rabo. Topogledno je da- leč pod standardom, ki ga je imela slovenska editologija v času njenega nastanka (1995) in ga izkazuje kontinuirano od začetka izhajanja zbir- ke *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (1946–), ki je osrednja slovenska kritična knjižna zbirka (za leposlovje). Kot člen v komparaciji ob tehtanju JAK VD puščam popolnoma ob strani najvišja znanstvena merila, ki jim je zavezana izdaja *Brižinski spomeniki, znanstvenokritič- na izdaja* (Ljubljana: SAZU, 1992, 1993; ZRC SAZU: 2004, spletna izda- ja: <https://nl.ijs.si/e-zrc/bs/index-sl.html>) s svojimi faksimilnim delom, obravnavo opisa kodeksa Clm 6426, vsebinskim opisom le-tega, obrav- navo paleografske in historične problematike, diplomatskim, kritičnim in fonetičnim prepisom, s prevodi v sodobno knjižno slovenščino, la-

tinščino, nemščino in angleščino, s slovarjem in še s povzetkom dotodanjih raziskav in bibliografijo; seveda tudi z obligatnim povzetkom v nemščini in angleščini, seznamom krajšav in imenskim kazalom. Izdaja JAK VD je celo daleč pod standardom, kot je npr. razviden iz popularne izdaje Trubarjeve *Cerkovne ordninge* v zbirki Kondor (Trubar 1975).

V podkrepitev zgornje trditve o znanstveni neadekvatnosti izdaje JAK VD jo velja glede na zgoraj zapisane, mednarodno uveljavljene standarde za kritične izdaje zgolj primerjati npr. z naslednjimi komentiranimi kritičnimi prevodi temeljnih zgodnjenovoveških besedil (komentirani prevodi iz latinščine in nemščine v slovenski jezik): Herberstein 1951; Pico della Mirandola 1997; Valla 2009 in Vergerij ml. 2018. Ali pa z izdajo: Vrečko, Edvard, in Fanika Krajnc-Vrečko 2015, kjer gre tudi za komentirani prevod pisem Primoža Trubarja v okviru kritične izdaje *Zbrana dela Primoža Trubarja*.⁶

Morda utegne kdo na tem mestu ugovarjati in reči, da je to le domač, slovenski premislek, da pa je drugje lahko tudi drugače. Tak argument ni relevanten, ker takoj zadene ob rob realnosti, ki se mu prvi ustaljena ekdotična praksa na besedilih Komenskega v češkem in mednarodnem prostoru (zbirka DJAK) ter uveljavljeni proces izdajanja npr. v zgodovinpisju in nacionalnih filologijah evropskih jezikov v zadnjem stoletju in pol. Ta se v evropski filologiji začne oblikovati z renesanso, se okrepi z izumom tiska, povsem nov zagon pa dobi s kriticizmom epohe »luči in razuma« – z razsvetljenstvom. Takrat se izoblikujejo tudi temeljna načela sodobnega izdajanja virov. V slovanski filologiji jih prvi uveljavi češki patriarh slavistike Josef Dobrovský, ki tekstno kritiko na najstarejše slovanske spomenike presadi iz svojega primarnega mentalnega sveta, orientalistike in biblicistike. Kot je znano, je Dobrovský kot ekdotik vplival na Georga Heinricha Pertza, ta pa je oče znanstvenih iz-

6 Standardna primera komentiranega kritičnega prevoda vira v angleški jezik sta npr. izdaji: *Luther's lives* 2002 (prinaša kritični prevod najstarejših Luthrovih biografij iz latinskega jezika, izpod peresa Philipa Melanchthona na protestantski in Johanna Cochlaeusa na katoliški strani) in Helfferich 2009 (gre za komentirani prevod in kritično izdajo različnih zgodovinskih virov iz obdobja tridesetletne vojne, med drugim tudi dnevnika Petra Hagendorfa, ki kaže veliko vojno »od spodaj«, iz žabje perspektive vojščaka, ki je kot najemnik sodeloval v bojih).

daj v *Monumenta Germaniae historica*, ki so še vedno (pra)vzor, kako se stvari v osnovi streže. Ekdotika je z uporabo novih lingvističnih in literarnovednih pristopov v 20. stoletju znatno razširila svoje vednostno in delovanjsko polje, toda osnovna pravila so še vedno enaka. Kritična izdaja mora vsebovati tekstološko definirano in komentirano »zadnjo roko« besedila, opremljena mora biti z uredniškim poročilom in z vsem potrebnim tekstološkim aparatom, ki sodobnemu bralcu omogoča branje, in torej interpretacijo zgodovinskih besedil, ki sicer danes niso in ne morejo biti razumljena ali vsaj ne podobno razumljena, kot so bila ob nastanku. To velja tudi za temeljna besedila, ki si jih kot eno od miselnih izhodišč jemljejo za analizo pedagogi.

Velja: dela Komenskega so najprej in predvsem tekstni vir s sicer specifičnim zgodovinskim, toda znanim »referenčnim okvirjem«, ki je bil, kolikor je na sedanji stopnji znanstvenega razvoja največ mogoče, razjasnjen skozi tekstološki proces pri pripravi DJAK 15/1. Zato morajo biti, če naj se na podlagi njihovega branja izoblikujejo znanstveni metateksti (znanstvene razprave), izdana v obliki kritične izdaje. In taka tekstna forma je znana že več kot 150 let, in torej ni nekaj novega ali v času nastanka JAK VD neznanega.

Izdaja JAK VD je v obtoku že petindvajset let, zato bo morda kdo zgornjemu oporekal iz čisto »bidermajerskega« miselnega izhodišča, češ, kaj pa je treba motili ljubi mir in cepiti drva iz(, kot je misliti, že) suhega drevesa. Tak argument je nerelevanten, kajti za »dobo zastaranja« znanosti pri kritični izdaji velja, da je taka izdaja recepcijsko relevantna, dokler ni novejše, znanstveno kvalitetnejše. Tako se še vedno uporabljajo izdaje listin v *Monumenti Germaniae* in, v cerkveni zgodovini, npr. Mignejev veličastni korpus *Patrologia latina*. Ravnotako tak argument ni relevanten, če se upošteva izpričano recepcijo JAK VD – študijsko branje. In to napoteva na naslednje vprašanje: Ali velja zaradi besedilno necelovite, podstandardne izdaje, kot je JAK VD, zamolčati, da recepcija temeljenega dela Komenskega, kot je *Velika didaktika*, pri slovenskih študentih pedagogike, kadar imajo opravka z JAK VD, poteka neoptimalno, necelovito, ob pomanjkljivih tekstnih informaci-

jah? In slednje izziva razmislek o spremni študiji k JAK VD izpod peresa Vlada Schmidta.

Relevantnost spremne študije Vlada Schmidta

Razmislek o zadevnem besedilu mora poskusiti odgovoriti na naslednja vprašanja:

- a) Ali je mogoče spremno študijo na podlagi njenih formalnih določnic (prisotnost znanstvene argumentacije, raba relevantnih virov in literature ter topoglednega aparata, struktura znanstvene razprave, globinska vsebinska obravnava enega ali pregledna obravnava enega ali več znanstvenih vprašanj, nanašajočih se na primarni vir ...) kot tekstni žanr sploh šteti za znanstveno besedilo;
- b) Ali je spremna študija v JAK VD napisana brez vsebinskih napak, zlasti takšnih, ki bi pomembno vplivale na interpretacijo primarnega vira;
- c) Ali spremna študija upošteva relevantna dognanja znanosti na vednostnem področju, ki ga ubeseduje (treba je tehtati, ali avtor spremne študije k primarnemu viru: 1) pozna temeljne izdaje in vire, ki pritičejo pisanju spremne študije, 2) ali je slednje iz njegovega pisanja razvidno, 3) ali upošteva spoznanja znanosti v njih, in sicer tista, ki veljajo za sprejeto »temeljno vednost«, 4) ali pozna zadnje stanje raziskav na področju ter ali 5) svoj diskurz oblikuje v dialogu z obema tipoma vedenja – tradicionalno veljavnim oz. sprejetim in najnovejšim).

Izdaja JAK VD obsega *Spremno besedo o avtorju* (nadalje: SB), ki jo je podpisal Vlado Schmidt (Vladimir Schmidt, 1910–1996). Ta je svoj retorični etos stiliziral tako, da je študija podpisana s »prof. dr. Vlado Schmidt«. Iz tega bi bilo morda mogoče soditi, da je avtor (in/ali urednik izdaje) pričakoval, da naj bi bilo zaupanje, ki ga bralec lahko pripíše znanstveniku, hkrati že tudi utemeljitev sodbe o samem presojanem besedilu SB. Obstoj ugleda znanstvenika pedagoga Schmidta naj bi utemeljeval tekstno in argumentacijsko sprejemljivost SB kot znanstvenega

dela. Schimdt je tako konstrukcijo retoričnega etosa zares lahko uporabil, kajti veljal je za eno pomembnejših osebnosti v zgodovini slovenske pedagogike, zlasti v raziskovanju zgodovine slovenskega šolstva (Cencič 2018 466), njegove raziskave protestantskega šolstva in zgodovina slovenske šolstva pa so vsaj deloma še vedno uporabna strokovna dela.

Toda: SB, kot je objavljena v JAK VD, ima, kot se zdi, resne zagate z lastno znanstvenostjo. Nima namreč strukture znanstvene razprave, ne vsebuje znanstvene argumentacije, ne znanstvenega aparata in ne navedbe virov in literature, ki bi utemeljevali trditve avtorja o Komenskem in jih narejali za kaj več kot pretežno za Schmidtov bolj ali manj arbitrarni esejski miselni croquis. Besedilo ni niti pregledna predstavitev *Velike didaktike* niti globinska problemska analiza katerega izmed toposov komeniologije v povezavi z *Veliko didaktiko*. Predvsem pa ni del obligatnega tekstološkega dela edicije – ni editološko poročilo. Meniti je torej, da SB ne po formalni ne po vsebinski plati ne more biti šteta za znanstveno delo.

Ponujajo pa se še nadaljnja neodgovorjena vprašanja v zvezi s SB v JAK VD. Ta zadevajo interpretacijo Komenskega v razdelku *Ideolog osnovne šole*. Ker je temeljita semantična in zgodovinopisna analiza tam zapisanih Schmidtovih pogledov in trditev ključnega pomena za oceno, ali je Schmidtovo branje Komenskega sploh (bilo) znanstveno relevantno, bo o tem tekla beseda v posebej temu namenjem besedilu, s stališča editologije pa je mogoče onstran razumnega dvoma zaključiti, da izdaja JAK VD ne vsebuje obveznih elementov kritične izdaje in zato ne more veljati za znanstveno delo, ki bi si jo lahko bralci-poznavalci jemali za relevanten spoznavni vir.

Ugotovljeno stanje otežuje sodobno recepcijo Komenskega in nakužuje nujnost priprave nove kritične prevodne edicije izbranih didaktičnih spisov Jana Amosa Komenskega, pri čemer bi bili optimalni rezultati lahko doseženi, če bi sodelovali editolog(i) in znanstveniki različnih strok (različne veje zgodovinopisja, didaktika, pedagogika, zgodovina znanosti).

Edicija bi morala: 1) biti v sodobnem knjižnem jeziku, 2) temeljiti na kritični izdaji DJAK, 3) upoštevati uveljavljena tekstološka pravi-

la za izdajanje spisov Komenskega (Steiner 2019); 4) obsegati izbrane temeljne didaktične spise Komenskega; 5) vsebovati obvezno uredniško in prevodno poročilo, 6) vključevati razlagalne komentarje in prevode (glede na tekstološki aparat v kritični ediciji DJAK) ter 7) študije o Komenskem v njegovem času in evropskem prostoru, pa tudi 8) razprave o slovenski recepciji Komenskega.

VIRI IN LITERATURA

- Bílý, František. ur. 1907. *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*. I. Praga: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Čelakovský, František Ladislav. 1832. »Krajinská literatura.« *Časopis českého Museum* 6 (4): 443–454.
- Cencič, Miroslava. 2018. *Osnovna šola na slovenskem narodnem ozemlju*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Čop, Matija. 1983. *Pisma in spisi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Herberstein, Sigismund. 1951. *Moskovski zapiski*. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Helfferich, Tryntje, ur. 2009. *The Thirty Years War. A Documentary History*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Jauss, Hans Robert. 1998. *Estetsko izkustvo in literarna hermenevtika*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo »Literatura«.
- Kocijan, Gregor. 2001. »Pesnik Prešeren v očeh sodobnikov.« V *Razgledi po slovenski književnosti*. Ljubljana: Debora.
- Komenský Jan Amos. 1995. *Velika didaktika*. Novo mesto: Pedagoška obzorja.
- Luther, Martin. 2002. *Tukaj stojim: teološko-politični spisi*. Izbral, prevedel in spremno besedo napisal Božidar Debenjak. Ljubljana: Krtina.
- Macura, Vladimír. 1995. *Znamení zrodu*. Jinočany: 1995, 42–60
- Paternu, Boris. 1976. *France Prešeren in njegovo pesniško delo*. I. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pico della Mirandola, Giovanni. 1997. *O človekovem dostojanstvu*. Prevedel in opombe napisal Brane Senegačnik. Ljubljana: Družina.
- Prešeren, France. 1960. *Pesmi in pisma*. II, ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Prijatelj, Ivan. 1952. »*Duševni profili slovenskih preporediteljev.*« V: Izbrani eseji in razprave. I, ur. Anton Slodnjak, 79–314. Ljubljana: Slovenska matica.
- Slodnjak, Anton. 1960. »Opombe.« V: *France Prešeren, Pesmi in pisma*. II, ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Steiner, Martin. 1999. »Edični pravila pro vydávání latinských spisů J. A. Komenského.« *Listy filologické / Folia philologica* 122 (3/4): 232–240. <https://www.jstor.org/stable/23467659>
- Svatoš, Martin. 1999. »Současná praxe ve vydávání raněnovověkých latinských textů a otázky z ní vyplývající.« *Listy filologické / Folia philologica* 122 (3/4): 222–231. <https://www.jstor.org/stable/23467658>
- Trubar, Primož. 1975. *Slovenska Cerkovna ordninga*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Valla, Lorenzo. 2009. *O lažni Konstantinovi darovnici*. Prevod in spremna beseda Tomaž Jurca. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Vašák, Pavel, Petr Čornej, Jaroslav Kolár, Stanislava Mazáčová, Emil Pražák in Jarmila Víšková. 1993. *Textologie: teorie a ediční praxe*. Praga: Univerzita Karlova.
- Vergeri ml., Peter Pavel. 2018. *Dopisi papeškega tajnika*. Kritično izdajo pripravil, prevedel in spremna besedila napisal Gregor Pobežin. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Vinkler, Jonatan. 2006. *Posnemovalci, zavezniki in tekmeči. Češko-slovenski in slovensko-češki kulturni stiki v 19. stoletju*. Koper: Založba Annales.
- Vrečko, Edvard, in Fanika Krajnc-Vrečko, ur. 2015. Zbrana dela Primoža Trubarja X. Ljubljana: Pedagoški inštitut. DOI: <https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-230-4>
2002. *Luther's lives. Two contemporary accounts of Martin Luther*. Translated and annotated by Elizabeth Vandiver, Ralph Keen and Thomas D. Frazel. Manchester, New York: Manchester University Press.